

De geopolitiek in de jaren negentig: één vlag, vele ladingen!

V.D. Mamadouh

V.D. Mamadouh is als politiek geograaf verbonden aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Adres: Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ Amsterdam. Telefoon: 020 525 4129. E-mail: v.d.mamadouh@frw.uva.nl

Samenvatting

Dit artikel biedt een overzicht van de recente literatuur over geopolitiek. De diversiteit is overweldigend. Publicaties worden daarom ingedeeld in vier 'stromingen': neo-klassieke geopolitiek, subversieve geopolitiek, non-geopolitiek en critical geopolitics. Deze worden door middel van twee dimensies onderscheiden. De eerste betreft de afstand tot het bestudeerde object (praktisch/toegepast tegenover academisch/beschouwend). De tweede slaat op de houding ten opzichte van het statenstelsel (staten als de voornaamste geopolitieke actoren, tegenover aandacht voor andere politieke actoren en belangen). Hoe verschillend de vier benaderingen ook zijn, alle tonen een groeiende belangstelling voor de geo-economie.

1. Ter inleiding

Dit artikel biedt een overzicht van de recente literatuur over geopolitiek. Centraal staan de jaren negentig, maar de hernieuwde belangstelling voor de geopolitiek is niet veroorzaakt door de ineenstorting van de Sovjet-Unie en het einde van de Koude Oorlog. Reeds in de jaren zeventig kwam de herleving van de geopolitiek op gang. In 1986, toen de val van de Muur en de hereniging van Duitsland nog een utopie leken, verscheen een artikel getiteld *The revival of geopolitics* in het toonaangevende wetenschappelijk tijdschrift *Political Geography Quarterly*. Daarin blikte Leslie Hepple terug op vijftien jaar hernieuwde belangstelling voor dit onderdeel van de geografie (Hepple 1986).

Maar de term 'geopolitiek' wordt niet alleen door geografen gebruikt: het is ook erg populair onder politicologen die zich met internationale betrekkingen bezig houden, onder diplomaten en militairen, en

onder journalisten. In dit artikel zal toch vooral, maar niet uitsluitend, aandacht besteed worden aan de bijdragen van geografen, dit op grond van twee argumenten. Het eerste is de bijzondere relatie tussen geopolitiek en politieke geografie. Het tweede argument is het vruchtbare en innovatieve karakter van het werk van politiek-geografen op het gebied van de geopolitiek in de eerste helft van de jaren negentig.

2. De klassieke geopolitiek

Een overzicht van de hedendaagse literatuur over de geopolitiek kan definitieproblemen niet ontlopen. Deze obligate oefening, de afbakening van een begrip, is in dit geval buitengewoon lastig. Het begrip is niet alleen besmet door de historische erfenis van de met het Nazi-regime geassocieerde Duitse school van de *Geopolitik*. Het is ook onderhevig aan verandering. Betekenissen en bijbetekenissen van het woord 'geopolitiek' in het hedendaags gebruik zijn talrijk, blijven impliciet en zijn niet zelden tegenstrijdig. Duidelijk is wel dat het in de meeste gevallen (maar niet in alle) om staten, hun onderlinge betrekkingen en hun geografische context gaat.

Zoals bekend is het neologisme geopolitiek door de Zweedse politicoloog Rudolf Kjellén in 1899 bedacht. Kjellén introduceerde vijf neologismen om de kenmerken van een staat te benoemen; de andere vier (demopolitik, ekonomipolitik, sociopolitik, kratopolitik) werden niet opgepikt, 'geopolitik' wel. Daarmee duidde hij op drie geografische eigenschappen van een staat: topopolitik (de lokatie van een staat ten opzichte van andere staten), morphopolitik (de vorm van het territorium van een staat) en physiopolitik (de oppervlakte en de fysieke kenmer-

ken van dit territorium) (Holdar 1992, 1994). Met Kjellén begint de verwarring al, want geopolitiek duidt zowel op de kenmerken van de staat als op de studie daarvan.

Het neologisme 'geopolitiek' heeft ingang gevonden onder Duitse geografen, onder aanvoering van Karl Haushofer en zijn collega's van het *Zeitschrift für Geopolitik* (1924-1944). Deze waren voornamelijk geïnspireerd door het werk van de Duitse geograaf Friedrich Ratzel die in zijn *Politische Geographie* (1897) de basis had gelegd voor een biologische theorie van de staat (de biologische analogie was toen gangbaar in de sociale wetenschappen). Bovendien verwerkte Haushofer inzichten uit de Angelsaksische geostrategie, met name het werk van de Brit Sir Halford J. Mackinder en van de Amerikaanse admiraal Alfred T. Mahan. Beiden ontwikkelden theorieën over het belang van de controle van zeeën en continenten voor de globale machtsverhoudingen.

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog werd de term Geopolitiek te zeer geassocieerd met nazi-propaganda. De Amerikaanse geografen Isaiah Bowman en Nicholas Spykman introduceerden de uitdrukking 'democratic geopolitics' om de geopolitiek in dienst van een democratisch regiem aan te duiden (O'Loughlin 1994: ix). Maar het mocht niet baten, de term raakte grotendeels in onbruik.

De basiselementen van de klassieke geopolitiek zijn in een paar woorden samen te vatten: de staat wordt als een levend organisme gezien, daardoor worden grenzen als elastisch gezien (zij veranderen in de loop van het 'leven' van de staat, met andere woorden een staat breidt zijn territorium uit als zijn krachten groeien ten koste van oudere staten in verval); tenslotte, in navolging van het sociaal darwinisme wordt de ontwikkeling van het staatkundige organisme bepaald door zijn omgeving. Kenmerkend voor de klassieke geopolitiek is dus het geografisch determinisme.

Enkelen willen graag het gebruik van de term 'geopolitiek' voorbehouden aan de Duitse theoriën uit de eerste helft van de twintigste eeuw en de daardoor direct beïnvloede scholen, bijvoorbeeld in Italië en Spanje (Raffestin 1995; Blouet 1994). Dit is volstrekt onrealistisch gezien de hedendaagse populariteit van het woord onder politiek-geografen, politologen die zich met internationale betrekkingen be-

zig houden, onder militairen en in de media.¹ Daarom moeten wij ons afvragen hoe het nu wordt gebruikt.

Hieronder wordt een poging gedaan recente publicaties te presenteren door ze in te delen in vier 'stromingen'. De naam en de afbakening van deze 'geopolitieke scholen' is enigszins arbitrair en doet geen recht aan de grote diversiteit, maar biedt enig houvast.

De vier stromingen zijn door middel van twee dimensies onderscheiden. De eerste betreft de afstand tot het bestudeerde object: aan de ene kant zij die praktische aanbevelingen aan politieke actoren wensen te doen, daartegenover staan academici die zich juist willen onthouden van banden met geopolitiek beleid. De tweede dimensie slaat op de houding ten opzichte van het statenstelsel: aan de ene kant worden staten als de voornaamste geopolitieke actoren gezien, terwijl aan de andere kant aandacht geschonken wordt aan andere politieke actoren of aan de interne diversiteit en aan belangentegenstellingen binnen staten. De vier stromingen zijn in tabel 1 aangeduid en zullen hieronder chronologisch worden gepresenteerd, dit wil zeggen vanaf het moment dat zij zich gemanifesteerd hebben.

Tabel 1: Vier geopolitieke stromingen

	praktisch / toegepast	academisch
staten	neoklassieke geopolitiek <i>geopolitics, géostrategie, geo-economics</i>	non-geopolitiek <i>political geography</i>
andere politieke actoren	subversieve geopolitiek <i>géopolitique interne et externe</i>	post-structuraistische geopolitiek <i>critical geopolitics</i>

3. Neoklassieke geopolitiek: geopolitiek en geostrategie

Mochten geografen in de academische wereld geschrokken zijn van de rol van de geopolitiek in de nazi-propaganda; bij militairen had het verwaarlozen van de geopolitiek aan het begin van de Koude Oorlog een andere oorzaak. Dit was het feit dat de relatie tussen macht, militaire technologie en geografie radicaal anders was geworden dan voorheen. Ter toe-

lichting kan men de twee belangrijkste veranderingen noemen die de indruk wekten dat de geografie niet meer belangrijk was. Er was allereerst een materiële oorzaak, de technologische vooruitgang zowel in het algemeen (met name de grote verbetering van de vervoer- en communicatietechnologie, met de nodige consequenties voor de handel en voor de strategie) als wat betreft de oorlogvoering (de productie van nucleaire wapens). Daarnaast was er een politieke oorzaak: tijdens de Koude Oorlog was de heersende opvatting dat de wereld verdeeld was tussen twee ideologieën: het marktkapitalisme en de liberale democratie aan de ene kant, het communisme en de volksdemocratie aan de andere kant. Deze globale zienswijze reduceert conflicten tot een ideologische strijd tussen Goed en Kwaad. Territoriale geschillen over hulpbronnen e.d. werden verwaarloosd en daarom raakten geopolitieke benaderingen in onbruik.

De herleving van deze vorm van geopolitiek heeft alles te maken met de dekolonisatie van Azië en Afrika, waarbij vele staten zich ongebonden tot een van de twee blokken verklaarden, en het ontstaan van conflicten tussen staten die tot hetzelfde blok horen, zoals met name de verwijdering tussen China en de Sovjet-Unie en later de territoriale geschillen tussen China en Vietnam, Vietnam en Cambodja, Iran en Irak. Het woord 'geopolitiek' zelf werd door de Amerikaan Henry Kissinger in de jaren zeventig weer populair gemaakt (Hepple 1986; O'Loughlin 1994; Dijkink 1996; Ó Tuathail 1996).

Bij de neoklassieke geopolitiek speelt de strategische waarde van bepaalde eigenschappen van territoria de hoofdrol. Naast 'geopolitiek' is 'geostrategie' dan ook het centrale begrip. Deze neoklassieke geopolitiek komt het meest overeen met wat de leek verwacht van de geopolitiek: het gaat om de effecten van geografische ligging en andere geografische kenmerken op de buitenlandse politiek van een staat en op zijn betrekkingen met andere staten.² Het gaat ook om de strategische waarde van geografische factoren (hulpbronnen, toegang tot de zee).³ Dit komt overeen met de definities in algemene woordenboeken.⁴ In deze context wordt heel vaak Napoléon Bonaparte geciteerd 'La politique d'un état est dans sa géographie' bijvoorbeeld als epigraaf bij de atlas van Chaliand & Rageau (1983).⁵

De neoklassieke geopolitiek onderscheidt zich van de originele geopolitiek. Allereerst is de staat geen organisme, en grenzen zijn gegeven. De staat blijft echter wel een 'black box': er wordt gedacht in termen van 'nationaal belang' en 'nationale veiligheid' alsof de staat één persoon is. Er wordt een scherpe scheiding gemaakt tussen binnenlandse aangelegenheden en buitenlandse politiek. De wereld van de internationale betrekkingen blijft het domein van de specialisten. Vervolgens is geen sprake meer van geografisch determinisme, maar van conditionerende werking: de fysieke omgeving legt beperkingen op en biedt mogelijkheden. Zo zet Neville Brown boven een beschouwing over de groeiende lengte van het oorlogsfront het kopje 'geography does not repeat itself' (Brown 1992: 74-76).

In de jaren tachtig komt belangstelling voor *nuclear geopolitics* (Zoppo & Zorgbibe 1985), dit wil zeggen voor geopolitiek en geostrategie in het nucleaire tijdperk. In deze bundel die verscheen in een reeks van de NATO Scientific Affairs Division, wordt de geopolitieke analyse van de nucleaire afschrikking als een verrijking van de realistische benadering van internationale betrekkingen geïntroduceerd. Ook in kringen gebonden aan de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), wordt in 1982 het Institut international de géopolitique / International Institute of Geopolitics in Parijs en Washington gevestigd, onder de directie van de Franse gaulliste Marie-France Garaud. Het instituut publiceert het tijdschrift *Géopolitique* (Raffestin e.a. 1995: 287-289).

De klassieke elementen van Mackinder's geostrategie worden nog steeds belangrijk geacht, bijvoorbeeld het traditionele thema van maritieme grootmachten *Seapower in Global Politics, 1494-1993* (Modelski & Thompson 1988; of Gray 1988; Girardet 1989; Gallois 1990; Chaliand 1990; Coutau-Bégarie 1985a, 1985b, 1987, 1993, 1995; Besnault 1992; Cordonnier 1995; Vigarie 1995). Daarnaast verschenen geopolitieke beschouwingen over nieuwe hulp- en energiebronnen, drinkwater, enz. Zo vraagt Neville Brown in zijn *The Strategic Revolution, Thoughts for the Twenty-first Century* (1992) ook aandacht voor de armoede in de derde wereld, de globale klimaatverandering en de milieuproblematiek (Brown 1992, ook 1994, voor een beschouwing over water als strategische hulpbron, zie ook Sironneau 1996). In de jaren tachtig en negentig zijn

veel atlassen vervaardigd waarin een globaal beeld van de ongelijke spreiding van hulp- en conflictbronnen geschetst werd (Chaliand & Rageau 1983, 1985; Touscoz 1988; de Marensches 1988; Vallaud 1989; Boustani & Fargues 1990; Boniface 1993; Chaliand 1993; Chaliand & Jan 1993; Kidron & Segal 1981, 1984; Kidron & Smith 1983; Freedman 1985; Anderson 1993; Seager 1995). Ook een vermelding waard is het opmerkelijke handboek *Strategic Geography: NATO, the Warsaw Pact, and the superpowers* van Hugh Faringdon (1989), een herziene uitgave van *Confrontation: The strategic geography of NATO and the Warsaw Pact* uit 1986 (zie ook Segal 1986).

Toch heeft de geopolitiek aan belang ingeboet. Wat betreft de oorlogvoering is snelheid belangrijker dan strategische positie op de wereldbol (er wordt over chronopolitics gesproken, zie Ó Tuathail 1993b voor een kritische analyse hiervan), maar nog fundamentealer is dat economische macht belangrijker geworden is dan militaire macht. Edward Luttwak vertegenwoordigt deze visie in zijn artikel *From geopolitics to geo-economics* (1990) en later in zijn boek *The endangered American dream* (1993). Luttwak schreef oorspronkelijk over (geo)strategie (Luttwak 1983, 1986, 1987; Luttwak & Koehl 1991). Hij stelt in de twee genoemde publicaties dat economische macht belangrijker is geworden dan militaire macht (bij gebrek aan economische macht heeft de Sovjet-Unie zijn positie en zichzelf verloren). Maar zijn boodschap slaat tegelijk alarm; zijn boek draagt daarom de wonderlijke ondertitel *How to stop the United States from becoming a third world country and how to win the geo-economic struggle for industrial supremacy*. De geo-economie wijst op het feit dat staten met elkaar in competitie zijn om economische macht en niet meer om territoriale macht. Des te vreemder is de keus van het neologisme geo-economie, waar men eigenlijk 'ecopolitics' zou verwachten.⁶

De term maakt niettemin opgang. Het lijkt erop dat geo-economie de tweelingzus van (neo-)geopolitiek wordt in plaats van geostrategie. Dit vindt men terug in *A dangerous peace, The geopolitical transition from bipolarity to new rivalry* (Rusi 1997) waarin de auteur, een Finse diplomaat, het strategische landschap van de eenentwintigste eeuw voorspelt

aan de hand van de politieke en de economische macht van staten.

4. Subversieve geopolitiek: alles is geopolitiek!

Eind jaren zeventig krijgt het woord 'geopolitiek' een subversieve lading in Frankrijk door het toedoen van maoïstische geografen. Geografische kennis is belangrijk voor wie oorlog voert, vandaar de constatering van de Franse geograaf Yves Lacoste die in 1976 zijn radicale beschouwing over de geografie de titel gaf: *La géographie ça sert d'abord à faire la guerre*. Zijn analyse van de systematiek van het bombardement van dijken in Noord-Vietnam door het Amerikaanse leger heeft Lacoste in Amerika beroemd gemaakt (Ó Tuathail 1994, 325-29; 1996, 161; Dijkink 1996, 4). Volgens Claval is het ook het mislukken van guerilla-activiteiten in Zuid-Amerika (Claval 1994, 127-8) die de belangstelling van deze 'soixante-huitards' wekt voor de geografie. Het is hoe dan ook duidelijk dat Lacoste de macht die de geografische kennis geeft tegen de grootmachten wil aanwenden. Hij pleit voor een (politiek) actieve geografie tegenover de toegepaste geografie, en zoekt aansluiting bij het werk van de negentiende-eeuwse anarchistische geograaf Elysée Reclus.

In 1976 verscheen het eerste nummer van het tijdschrift *Hérodote*. Vanaf nummer 27 in 1982 verandert de ondertitel in *Revue de géographie et de géopolitique*.⁷ Maar het stramien blijft onveranderd: themanummers ingeleid door Yves Lacoste die de constructie van de fundamenteën van een nieuwe geopolitieke benadering voor zijn rekening neemt. In de loop der tijd rijpt een specifieke benadering, een geografische analyse van situaties waarin verschillende groepen tegenstrijdige claims leggen op een bepaalde territorium.⁸ Het gaat om de 'rivalités de pouvoir sur des territoires et sur les hommes qui s'y trouvent' (Lacoste 1993, 3). Daaraan moet toegevoegd worden dat er volgens Lacoste sprake is van geopolitiek, als een territoriaal conflict de inzet van een democratisch debat is (Lacoste 1993, 1-45; Durand & Ruano-Borbalan 1994, 34).

Er zijn net zo veel zienswijzen als protagonisten (Lacoste 1986: xvi), vandaar het gebruik van het meervoud: *les géopolitiques* en niet *la géopolitique*. Daarnaast vloeit hieruit voort dat de geopolitieke be-

nadering op allerlei schaalniveaus toepasbaar is: 'les états n'ont pas le monopole de la géopolitique' (Lacoste 1986, tome 1: xiii). De analyse richt zich vanzelfsprekend op de aard van de claims van de politieke actoren in een bepaald gebied. Lacoste spreekt van '*représentations géopolitiques*', een verwijzing naar het theater en de tragedie. Kaarten spelen in de ontwikkeling en de verspreiding van dergelijke representaties een bijzonder rol. Tenslotte is het territoriaal conflict (eerder dan de staat of het statenstelsel) de analyse-eenheid.

Zoals gezegd, wordt de geopolitieke benadering geschikt geacht voor alle territoriale conflicten: dus ook die binnen staten. De *interne geopolitiek* is steeds belangrijker geworden. In 1986 verschenen de drie delen van *Géopolitiques des régions françaises*. Daarin komen alle 22 administratieve regio's van Frankrijk aan bod (maar niet de overzeese gebieden). De analyses bestaan in hoofdzaak uit wat anderen verkiezingsgeografie zouden noemen. Verkiezingen zijn in een democratie de gelegenheid bij uitstek waarbij concurrerende geopolitieke ideeën zich met elkaar meten (Lacoste 1986: xiii). Tegelijkertijd verscheen *Géopolitiques de la France* (*Hérodote* nr.40, 1986) met interne en externe geopolitieke thema's (bijvoorbeeld de vorming van de departementen in 1790 en de verhouding met Duitsland).

Lacoste en de zijnen publiceerden ook een lijvige *Dictionnaire de géopolitique* waarin 'geopolitieke situaties' en 'geopolitieke opvattingen' voor een breed publiek worden uitgelegd⁹ (Lacoste 1993, 1996). Lacoste is ook mede-redacteur van het economisch en geopolitiek jaarboek *L'état du monde* (Gèze e.a. 1983-...).

Ter gelegenheid van de 20ste verjaardag van *Hérodote* in 1996 verscheen een nummer gewijd aan de *Périls géopolitiques en France* (nr. 80). In zijn inleiding merkt Lacoste op dat Frankrijk niet (meer) bedreigd wordt door buitenlandse gevaren, maar door interne gevaren: de belangrijkste ontwikkelingen die Frankrijk bedreigen zijn bewegingen die zich beroepen op een regionale identiteit, met name in Corsica en de banden van de (klein-) kinderen van de migranten uit Noord-Afrika met de pan-Arabische natie. Lacoste zoekt de oorzaak van deze problemen in de verzwakking van het idee van de 'natie' en de afnemende mobiliserende kracht die er vanuit gaat. Raffestin e.a. 1995 (die de term 'geopolitiek' graag

willen reserveren voor de Duitse school en de nazi-propaganda) bekritisieren al eerder de nationalistische ondertoon van *Hérodote* en het werk van Yves Lacoste. Er zou sprake zijn van 'soft nationalisme' (Raffestin e.a. 1995: 292): culturele verschillen en diversiteit worden weliswaar gerespecteerd, maar alles draait om de natie. Zij geven voorbeelden waaruit blijkt dat patriottisme gewaardeerd wordt en dat de wereld als een competitie tussen naties wordt geïnterpreteerd. Ook verwijten zij Lacoste opvallend anti-Duitse gevoelens in een redactionele inleiding over de Duitse kwestie in *Hérodote* nr. 68: *La question allemande* (1993) (Raffestin e.a. 1995: 293-4).

Een greep uit de thema's waaraan *Hérodote* aandacht schonk in de jaren negentig bevestigt dit beeld van nationalistische preoccupaties, maar de meeste nummers reiken verder dan de Franse natie en de Franse belangen, bijvoorbeeld themanummers over de Balkan (nr 63, 1991), de overblijfselen van de Sovjet-Unie (nr 64, 1992), Servië (nr 67, 1992), Japan (nr 78-79, 1995), de Kaukasus (nr 81, 1996) of Zuid-Afrika (nr 92-83, 1996).

Andere publicaties, al dan niet (gebaseerd op) proefschriften bij de Centre de Recherches et d'Analyses Géopolitiques (Paris VIII), omvatten de beschouwing van Michel Korinman over de Duitse Geopolitik (1990, 1991) of de studie van Baskenland van Barbara Loyer (1997). Ook verscheen in 1991 een herziene uitgave van de encyclopedische studie van de constructie van grenzen door Michel Foucher (1988, 1991), zie ook over de nieuwe staten in Midden Europa: Foucher 1993, 1996.

De vitaliteit van de geopolitiek in Frankrijk is opmerkelijk. Er verschijnen tal van inleidingen (bijvoorbeeld Claval 1994; Moreau Defarges 1994). Naast publicaties over geopolitiek en geostrategie (die wij eerder als neoklassieke geopolitiek hebben geïntroduceerd), is de geopolitieke benadering uit *Hérodote* waarbij het territorium de inzet van het politieke debat vormt, gangbaar geworden.¹⁰ Politicologen nemen verwante posities in, bijvoorbeeld Pascal Loprot en François Thual¹¹ die over de geschiedenis van de geopolitiek (Lorot 1995) en de geopolitieke methode (Thual 1996, Lorot & Thual 1997) publiceerden, of Bernard Botiveau & Jocelyne Cesari (1997) over de *Géopolitique des islams*. Een ande-

re interessante bijdrage is de *Géopolitique et géo-stratégies des drogues* van Labrousse & Koutzousis (1996), waarin de drugsoorlog tussen drugsmafia's en staten wordt geanalyseerd (zie ook Koutzousis 1995).

Eind 1996 verscheen een nieuw geopolitiek tijdschrift *LiMes: Revue française de géopolitique*, een zusje van het sinds 1993 verschijnend Italiaans tijdschrift *LiMes*. De Franse en de Italiaanse tijdschriften hebben dezelfde hoofdredacteurs: de Fransman Michel Korinman, tot en met 1993 redactielid van *Hérodote*, en de Italiaan Lucio Caracciolo, maar verschillende wetenschappelijke raden en netwerken van correspondenten. De samenwerking had eerder tot andere Franstalige publicaties geleid (Korinman & Caracciolo 1995a, 1995b).¹²

Het eerste nummer van *LiMes* in het Frans is getiteld: *La France en question*. In 1997 werd een nummer aan de VS gewijd en een aan de Europese Unie, *L'Europe sans l'Europe*, waarin met name aandacht geschonken werd aan monetaire kwesties. Zo wordt het begrip 'ethnomonetarisme' geïntroduceerd om de voorkeuren van Fransen, Italianen, Duitsers en Britten voor partners van een gezamenlijke munt te analyseren (voorspelbaar genoeg wil de meerderheid van de ondervraagde Britten en Duitsers liever de eigen munt behouden). Evenals in *Hérodote* wordt hier aandacht geschonken aan de interne geopolitiek, bijvoorbeeld aan de electorale aanhang van het Front National in sommige Franse regio's in *LiMes* 1997/2). Elke aflevering van *LiMes* (ca. 300 blz.) bevat een groot aantal bijdragen van academici en journalisten, maar ook van diplomaten en vooraanstaande politici¹³ en verslagen van rondetafelgesprekken. Veel bijdragen zijn oorspronkelijk in het Italiaans, het Duits of het Engels geschreven. Daarmee lijkt sprake te zijn van een ontlukend Europees debat, dat al te vaak uitloopt op het poneren van onverzoenlijk ogende nationale posities.

Het verschil tussen subversieve en neo-geopolitiek vervaagt als de eerste benadering zich richt op staten en hun verhoudingen onderling, zij het dat de subversieve geopolitiek meer aandacht geeft aan tegengestelde interpretaties van het nationaal belang.

Toch blijft het wonderlijk dat de eerder genoemde politicoloog Pascal Lorot directeur is van het net opgericht *Revue française de géoéconomie*, waarvan

het eerste nummer in maart 1997 verscheen. In zijn inleidende artikel *De la géopolitique à la géoéconomie* (Lorot 1997, 23-35) introduceert en bekritiseert Lorot de benadering van Luttwak (zie boven) alvorens een eigen onderzoeksprogramma te formuleren. Voor Lorot is de geo-economie de analyse van de economische (met name commerciële) strategieën van staten (Lorot 1997: 29). Het eerste nummer, getiteld *Pourquoi la géoéconomie?* bevat verder een vraaggesprek met Yves Lacoste die zich positief uitspreekt over wat hij ziet als een aanvulling op de geopolitiek (maar zeker geen vervanging). Verder zijn bijdragen gewijd aan de verhouding tussen staten, ondernemingen en markten (over de VS, maar ook over derde wereldlanden), over monetaire kwesties en over het belang van technologie. Ook de geograaf en vroegere *Hérodote*-redacteur Michel Foucher, thans directeur van de Observatoire Européen de géopolitique, heeft zich recentelijk gebogen over de geo-economie als nieuw dogma. Hij benadrukt dat de geo-economie beoefend wordt door staten tussen welke geen oorlog meer denkbaar is (Foucher 1997).

5. Non-geopolitiek: de politieke geografie van de internationale betrekkingen

Buiten Frankrijk hebben geografen ook de geopolitiek herondekt. Deze stroming heb ik de non-geopolitiek genoemd omdat hier sprake is van een 'neutralisering' van de geopolitiek. Deze geografen keren zich tegen het misbruik van geografische kennis en pleiten voor een wetenschappelijke, neutrale geografie van de internationale betrekkingen. Deze stroming vindt zijn oorsprong in de herleving van de politieke geografie eind jaren zeventig en begin jaren tachtig.

Zo verscheen in januari 1982 het eerste nummer van *Political Geography Quarterly*, het enige (Engelstalige) wetenschappelijk tijdschrift voor politieke geografie. Het wordt geopend door een onderzoeksagenda waarin de hoofdredacteurs, Peter J. Taylor en John O'Loughlin, 21 thema's opsommen die de aandacht van politiek-geografen verdienen. Daarvan zijn er drie over geografische perspectieven op de betrekkingen tussen staten, één betreft de herleving van geostrategische studies (Editorial Board 1982, 9-10). De term geopolitiek wordt niet gebruikt, maar die is wel geïmpliceerd. Hierbij

wordt opgemerkt dat de geostrategische studie van Sir Harold Mackinder ongetwijfeld het meest bekende staaltje politieke geografie is, buiten de grenzen van het vakgebied. Vervolgens wordt gesteld dat het Oost-West conflict veel overeenkomst heeft met het twee-machtenmodel van Mackinder, maar worden allerlei ontwikkelingen genoemd (zoals de dekolonisatie, de mondialisering van de economie en de technologische vooruitgang op militair gebied), die verder onderzoek op dit gebied noodzakelijk maken (zie ook Brunn & Mingst 1985). In de jaren daarna zullen vele artikelen over geopolitiek verschijnen in het tijdschrift *Political Geography Quarterly* en, vanaf 1992 wegens opgevoerde verschijningsfrequentie, *Political Geography*.

In deze zienswijze zijn geopolitiek en politieke geografie min of meer synoniemen, maar de tweede aanduiding is een wetenschappelijk aandoende term, terwijl de eerste politieke connotaties heeft. Voor de Angelsaksische politiek-geografen zoals Peter J. Taylor en John O'Loughlin duidt geopolitiek op twee soorten 'theorieën'. Zij onderscheiden de 'practical geopolitics' van degenen die het buitenlands beleid voeren, van de 'formal geopolitics' van de academici en andere waarnemers die reflecteren op de internationale betrekkingen.¹⁴ In de praktische geopolitiek is de behoefte groot aan denkkaders waarnaar het handelen op korte termijn zich kan richten. Simplistische theorieën die de complexiteit van de wereld kunnen reduceren tot één heldere tegenstelling tussen het goede en het kwade, tussen wij en zij, zijn welkom. Zij hebben de functie om de belangen van een staat te definiëren, (eventuele) bedreigingen te identificeren en adequaat beleid te formuleren. Adequaat is in dit geval ten dienste van de staat en ter bestrijding van de gepercipieerde bedreigingen. Dit noemt O'Loughlin toegepaste politieke geografie (O'Loughlin 1994: viii). Taylor introduceert de term ordinare politieke geografie (Taylor 1990, 1-5). De formele geopolitiek heeft de taak de praktische geopolitiek kritisch te analyseren en aan de kaak te stellen, maar ook nieuwe inzichten aan te bieden ter behoeve van een 'meer humane' geopolitiek. Met hun aanspraak op het begrip 'geopolitiek' willen (politiek-)geografen het gebruik van geografische kennis door de staat en met name door zijn militair apparaat aan de kaak stellen: 'It is time to reclaim the geopolitical theme from its hijackers in the strategic community' (O'Loughlin & Hes-

ke 1991, 37). Dit gaat regelrecht in tegen de ideeën van Mackinder en zijn volgelingen die de geografie in dienst van de staat stelden¹⁵; het gaat om 'understanding not promoting' van de buitenlandse politiek (O'Loughlin & Heske 1991, 54).

De non-geopolitiek is de studie van de ruimtelijke spreiding van de macht tussen de staten, met name tussen de grootmachten.¹⁶ Patrick O'Sullivan verbreedde deze definitie tot andere actoren dan staten¹⁷ zoals de Verenigde Naties of de NAVO. Naast politiek-geografen kan men ook politicologen die zich met internationale betrekkingen bezig houden, maar zich profileren als 'peace studies' (in tegenstelling tot strategische studies) tot deze stroming rekenen. Daarom zou men deze ook vrede-geopolitiek kunnen noemen.¹⁸

Het gaat hier om patronen in de internationale betrekkingen. Het belangrijkste is natuurlijk de politieke geografie van oorlog en vrede (Pepper & Jenkins 1985; Kliot & Waterman 1991; O'Loughlin & van der Wusten 1993b; Williams & Williams 1993). Jan Nijman onderzocht het patroon van de betrokkenheid van de twee supermachten in gewapende conflicten van derden tijdens de Koude Oorlog (Nijman 1992, 1993). Ook vreedzame verhoudingen tussen staten zijn interessant: Tom Nierop analyseert regionale patronen in diplomatieke en politieke banden tussen staten (Nierop 1994, zie ook Van der Wusten & Nierop 1990; O'Loughlin & Van der Wusten 1990; Parker 1991; Vogeler 1995 en Hartman & Vogeler 1993; en over bondgenootschappen Starr & Siverson 1990). Sloan (1988) behandelt het geopolitieke beleid van de VS van 1890 tot 1987 terwijl LeDonne (1997) de geopolitiek van het Russische Rijk van 1700 tot 1917 analyseert.

Sinds het einde van de Koude Oorlog is men op zoek naar de nieuwe wereldorde: wat komt in de plaats van de vertrouwde ideologische tegenstelling tussen Oost en West. Zo verschenen in 1993 *The political geography of the new world order* onder redactie van Colin H. Williams en *The new political geography of Eastern Europe* onder redactie van John O'Loughlin en Herman van der Wusten (zie ook Cohen 1991; Taylor 1993; Smith 1993; Demko & Wood 1994). In afwachting van de nieuwe wereldorde (c.q. geopolitieke orde) verkeren wij in een geopolitieke transitie: enkele opties zijn open. De non-geopolitieke auteurs

verkennen deze opties graag door het uitwerken van scenario's (O'Loughlin 1992; Kolossov 1996; Boroko 1997). Peter J. Taylor kijkt terug op de vorige transitie, dit wil zeggen op het begin van de Koude Oorlog in zijn *Britain and the Cold War, 1945 as geopolitical transition* (1990). Hieruit reconstrueert hij de opties die de Britse regering had en de dilemma's waarmee deze wereldmacht in verval werd geconfronteerd (geo-economische, geopolitieke en geostrategische dilemma's).

Ook politicologen houden zich met de geopolitieke transitie bezig. Een recent voorbeeld daarvan is de bundel *Geopolitics in Post-Wall Europe, Security, territory and identity* (Tunander e.a. 1997) van het International Peace Research Institute in Oslo. Daarin wordt de nieuwe Europese orde verkend, met name de plaats van de staat in het kader van de Europese eenwording. Vervolgens worden de positie van Rusland (wel of niet in Europa?) en de consequenties voor de geopolitieke orde in Europa onder de loep genomen: komt er na de Koude Oorlog een koude vrede? Tenslotte is er aandacht voor de geconstrueerde 'ander', de islamitische wereld, en de specifieke rol van de Balkan als buffer tussen Europa en de 'ander'.

Er zijn inderdaad vele regionale beschouwingen gewijd aan grensconflicten en andere geopolitieke veranderingen, bijvoorbeeld over Europa (Rusi 1991) en Midden-Europa (Carter 1996) na de Koude Oorlog, over de Balkan (Carter & Norris 1996; Hall & Danta 1996), de Kaukasus (Wright e.a. 1996), Iran (McLachlan 1994), de Golfstaten (Schofield 1994), Oost-Afrika (Gurdon 1994), of Latijns America (Thual 1996b). Hierbij is de scheidslijn tussen neo-en non-geopolitiek vaak erg dun: het zijn vaak strategische gebieden die onderwerp van studie zijn. Een dergelijk twijfelgeval is *A sense of siege: The Geopolitics of Islam and the West*. Graham Fuller en Ian Lesser behandelen in dit boek eerst de percepties die de Islamitische wereld en de Westerse wereld van elkaar hebben, alsmede de dilemma's die zij voor elkaar oproepen, voordat de geopolitieke en de (geo)strategische dimensie van een (eventuele) botsing tussen beide werelden aan de orde komt.

Een ander thema van belang betreft de (territoriale) eigenschappen van staten en de samenstelling van het statenstelsel. Zo behandelt Van der Wusten (1993, 1996) de groeiende kloof tussen sterke en sta-

biele, democratische en economisch florerende staten enerzijds en zwakke staten waar burgeroorlog, armoede en anarchie tot de orde van de dag behoort anderzijds. Andere auteurs richten zich op de bevolking van de staten, met name op grensoverschrijdende migranten (MacLaughlin 1993; Knights 1996; Liu & Norcliffe 1996; ook King 1996). Tenslotte zijn geo-economische thema's de non-geopolitiek ook niet vreemd (bijvoorbeeld O'Loughlin 1993).

Politiek-geografen kijken ook terug op de geschiedenis van de geopolitiek (ook Hepple 1986; Kearns 1993). In 1989 verscheen een themanummer van *Political Geography Quarterly* (vol. 8, nr. 4), getiteld *Historical studies of German Political Geography*, met Gerhard Sandner als gastredacteur (Sandner 1989). De bijdragen, alle van Duitse geografen, behandelen de ontwikkeling van de visie over Midden-Europa, de verhouding tussen ideologie, (politieke) geografie en geopolitiek. De territoriale ideologieën na 1945 (regionalisme, nationalisme, vredesbeweging) worden ook behandeld (Ossenbrügge 1989). In *Political Geography (Quarterly)* verschenen diverse bijdragen over de klassieke geopolitiek, met name over de cartografie als propagandamiddel (Herb 1989), over Kjellén (Holdar 1992), en over de Finse (Paasi 1990, 1995) en de Japanse geopolitiek (Fukushima 1997).

In 1993 wijdt het Duitse *Geographische Zeitschrift* een nummer aan de politieke geografie (Sandner & Boesler 1993). Daarin wordt onder meer de herleving van de geopolitiek in Rusland (Grisai & Kolossov 1993) en in Duitsland (Sandner 1993) besproken, alsook de uitdaging van de geopolitieke transitie voor de politieke geografie (Van der Wusten 1993).

In de jaren tachtig waren al twee overzichten van het geopolitiek denken gepubliceerd (O Sullivan 1986 en Parker 1985, later ook Claval 1994 en Moreau Defarges 1994), maar in 1994 verscheen een *Dictionary of Geopolitics* onder redactie van John O'Loughlin. Daarin worden relevante auteurs, begrippen en theorieën geïntroduceerd.¹⁹

Tot de non-geopolitiek kunnen allerlei studies gerekend worden waarin de term geopolitiek nauwelijks gebruikt wordt maar die handelen over de geografische dimensie van het statenstelsel. Dit geldt voor de studie van Milan Hauner over de relatie van Rusland

met Azië (Hauner 1992), de geografie van internationale betrekkingen van Thomas Poulsen (1995) of historische analyses van internationale betrekkingen (Kennedy 1987; Watson 1992). Een ander voorbeeld is een themanummer van *Political Geography* over de Verenigde Naties (Glassner 1996) waarin geopolitieke thema's aangekaart worden, zoals de rol van de Verenigde Naties in grensconflicten (Prescott 1996; Rosenne 1996), of in twee belangrijke grensoverschrijdende problematieken: migratie (Wood & Potts 1996) en milieu (Momtaz 1996). Verder kan men denken aan tal van Franstalige publicaties over de staat en de mondialisering (Durand e.a. 1992; Lai-di 1992; Dolfuss 1994, 1995; Cohen 1996; Boniface 1996), maar ook aan publicaties over de posities van steden hierin (Veltz 1996) en over de verloren territorialiteit van de staat (Badie 1995).

Maar de term 'geopolitiek' is ook een modieuze kreet geworden.²⁰ Vaak lijkt het niet veel meer te zijn dan een handige samentrekking van 'politiek-geografisch', terwijl 'geo-economisch' niet meer betekent dan 'economisch-geografisch' (bijvoorbeeld in Warf 1997 of in de hoofdstukindeling van Johnston e.a. 1995).

6. Post-structuralistische geopolitiek: critical geopolitics

Critical geopolitics is een nieuwe vlag en een zelfaanduiding in tegenstelling tot de andere 'etiketten' die hier gebruikt worden. De term werd in de Verenigde Staten geïntroduceerd in de loop van de jaren tachtig²¹; het duidt oorspronkelijk studies aan die het buitenlands beleid door middel van discours-analyse onderzoeken. Deze benadering wortelt in het post-structuralisme van Franse filosofen als Jacques Derrida en Michel Foucault, waarin een betoog wordt gedeconstrueerd. Geopolitieke denkbeelden worden dus geproblematiseerd, kennis en betogen over de geografische kenmerken van internationale betrekkingen zijn hier het studieobject. Deze denkwijze past in de brede stroming van de post-moderne sociale wetenschappen die zich met discours-analyse bezig houdt. Toonaangevende auteur Gearóid Ó Tuathail²² onderscheidt drie dimensies van *critical geopolitics*: de deconstructie van de geopolitieke tradities, de deconstructie van de hedendaagse vertogen en de verkenning van de betekenis van ruimtelijke

begrippen zoals 'plaats' en 'politiek' (Ó Tuathail 1994b).

Critical geopolitics heeft zich allereerst gericht op de geopolitieke argumenten in het buitenlands beleid van de Verenigde Staten. In *Creating the Second Cold War, the Discourse of Politics* (1990) analyseert Simon Dalby de argumenten van degenen die in Amerika begin jaren tachtig tegen de *détente* pleitten. Na de ontspanning die de Republiek in president Nixon en zijn minister van buitenlandse zaken Henry Kissinger bevorderden, werd een nieuwe bevrizing bepleit. Dalby onderzoekt met name de publicaties van een lobby-organisatie 'The Committee on the Present Danger' die invloedrijk was tijdens de regeerperiode van President Reagan.

De bedrivers van *critical geopolitics* kunnen zich verheugen op veel belangstelling. Te noemen vallen twee themanummers in gezaghebbende wetenschappelijke tijdschriften: *Environment and Planning Society and Space* (1994, vol. 12 no.5) en *Political Geography* (1996, vol. 15, no. 6/7), beide onder redacteurschap van Simon Dalby en Gearóid Ó Tuathail. De bijdragen zijn zeer gevarieerd. Gemeenschappelijk is dat zij de verhouding tussen geografische kennis en macht problematiseren (Dalby & Ó Tuathail 1996). Inmiddels is de stroming zo gevestigd dat ze geïntroduceerd wordt in de meest recente handboeken politieke geografie (Muir 1997; Agnew 1997).

Auteurs die tot de *critical geopolitics* gerekend kunnen worden, houden zich in de eerste plaats bezig met de hedendaagse vertogen die het buitenlands beleid van de Verenigde Staten rechtvaardigen (Ó Tuathail & Agnew 1992; Ó Tuathail 1992, 1993a, 1993b; Dalby 1988, 1990a, 1990b; Sidaway 1994; Weber 1994...), maar ook met het buitenlands beleid van andere landen, met name dat van het Verenigde Koninkrijk, vooral over de Falklands-oorlog (Dodds 1993b, 1994a, 1994b, 1996), maar ook dat van Zuid-Amerikaanse landen (Dodds 1993a, 1994c), Zuid-Afrika (Dodds 1994c), Nieuw-Zeeland (Dalby 1993) of Namibië (Simon 1996). Geopolitieke vertogen uit het verleden zijn ook interessant (Crampton & Ó Tuathail 1996; Bassin 1996) terwijl Clarke e.a. de betekenis van de *Endlösung* analyseren in het licht van het gebrek aan *Lebensraum* dat de Duitse geopolitiek constateerde (Clarke e.a. 1996 zie ook Bassin 1987). Paasi analyseert de veranderende perceptie van de Fins-Russische grens in Finland (Paasi 1995).

Er is ook aandacht voor internationale actoren en arena's zoals het IMF (Popke 1994) en de milieutop in Rio (Dalby 1996a), alsook voor de nieuwe geopolitieke orde (Agnew & Corbridge 1989, 1995; Luke 1994). Naast beleidsstukken en redevoeringen van politici en diplomaten is ook aandacht voor de rol van de massamedia, bijvoorbeeld voor de constructie van de buitenwereld in de *Reader's Digest* (Sharp 1993, 1996; zie ook Dodds 1996; Dalby 1996a; Myers e.a. 1996).

Vele bijdragen behandelen de theoretische fundamenteën van de *critical geopolitics* (Ó Tuathail & Dalby 1994; Dodds & Sidaway 1994; Ó Tuathail 1994b, 1994c, 1994d; Dalby & Ó Tuathail 1996; Dalby 1991), de relatie tot de 'development theory' (Slater 1993, 1994; Ó Tuathail 1994a) of 'gender theory' (Dalby 1994; Sparke 1996) of de betekenis van kernbegrippen als territorialiteit en soevereiniteit na de Koude Oorlog (Luke 1996). In het themanummer van *Political Geography* raken Ó Tuathail en Dalby verwickeld in een discussie over de correcte deconstructivistische benadering. Dalby zou volgens de ander, te veel zijn analyse op teksten centreren en de institutionele en materiële context waarin 'geopolitical discourses' geproduceerd worden, verwaarlozen (Ó Tuathail 1996b, 1996c; Dalby 1996b).

Tenslotte is de deconstructivistische benadering ook toegepast op binnenlandse conflicten over macht en territorium, bijvoorbeeld over het beleid van de politie van Los Angeles (Herbert 1996), sociale bewegingen (Routledge 1994, 1996, 1997 and Slater 1997), of stedelijke segregatie in Zuid-Afrika (Robinson 1997), terwijl Charlesworth (1994) vertogen over de herdenking van de holocaust analyseert.

In 1996 verscheen *Critical geopolitics, The politics of writing global space* van Gearóid Ó Tuathail waarin hij de geschiedenis van de geopolitieke traditie doorneemt. Hij opent zijn boek met de 'geografische uitvinding' van Ierland in de Engelse denkwereld, ter illustratie van de kracht van betogen. Na twee inleidende hoofdstukken over geopolitiek waarin hij Mackinder de hoofdrol geeft²³ en over *critical geopolitics*, behandelt hij verschillende geopolitieke constructies: Mackinder en het Britse rijk, de Amerikaanse discourses over de Duitse Geopolitik tijdens de tweede wereldoorlog, critici van de klassieke en de neo-geopolitiek zoals de marxist Wittfogel, Yves Lacoste of Simon Dalby (deels eer-

der verschenen in Ó Tuathail 1994d), de Amerikaanse visie op Bosnië aan het begin van de jaren negentig en de Amerikaanse 'duizelingen'. Met het laatste duidt hij op het zoeken naar een nieuwe visie op globale verhoudingen, met name de onruststokende analyses van Edward Luttwak over de neergang van de Verenigde Staten (zie boven) en van Samuel Huntington over de botsing tussen de Westerse en andere beschavingen (Huntington 1993, 1996). Ó Tuathail had eerder het 'geo-economic discourse' blootgelegd in verband met de Amerikaanse perceptie van het Japans gevaar (Ó Tuathail 1992, 1993a).

Onlangs verscheen ook een reader over geopolitiek, waarin 39 tekstfragmenten worden gepresenteerd (Ó Tuathail, Dalby & Routledge 1998). Het is een bonte verzameling auteurs waar men, naast Adolf Hitler, Martin Luther King en George Bush tegen komt. Artikelen en uittreksels worden in vijf categorieën ingedeeld. Eerst komen vertogen die iedereen met geopolitiek associeert: *imperialist geopolitics*, *Cold War geopolitics*, *new world order geopolitics* (alle drie met een inleiding van Gearóid Ó Tuathail die ook de introductie in het kritisch denken over geopolitiek verzorgde).

Daarna komen *environmental geopolitics* aan de orde met een inleiding van Simon Dalby die ook de conclusie verzorgde. Hier draait het om denkbeelden over de globalisering van de milieuproblematiek. Tenslotte wordt onder het kopje *anti-geopolitics* het verzet tegen het geopolitieke denken behandeld, dit wil zeggen de kritiek van dissidenten op de eerste drie typen *discourses* (de inleiding schreef Paul Routledge).

De grens tussen *critical geopolitics* en non-geopolitiek vervaagt naarmate empirische politiek-geografen plaats inruimen voor de perceptie van geografische kenmerken, respectievelijk van machtsverhoudingen, onder de politieke actoren. Andersom vervaagt het onderscheid ook naarmate auteurs 'geopolitical discourses' niet alleen als tekst bestuderen, maar ook analyseren in de institutionele en materiële context waarin zij vorm krijgen en populair worden. Zo komt ook de scheiding tussen binnen- en buitenland direct onder schot (zie ook Rosenberg 1994), bijvoorbeeld in de boeken van David Campbell over het verband tussen buitenlandse politiek en nationale identiteit (1992) en over de 'narratives' van de Golf-

oorlog (1994). Overigens treft men beide typen 'academische' politiek-geografen gezamenlijk in menige bundel aan (bijvoorbeeld: O'Loughlin 1994 en Demko & Wood 1994).

In 1996 verscheen *National Identity and Geopolitical Visions, Maps of Pride and Pain* van de Nederlandse politiek-geograaf Gert-Jan Dijkink. Hierin verkent hij de samenhang tussen nationale identiteit en geopolitieke visies. Een geopolitieke visie is een idee van de relatie tussen de eigen plek en de rest van de wereld (Dijkink 1996, 11). Een geopolitieke visie bevat bijvoorbeeld vernatuurlijke territoriale grenzen, een kerngebied, een geopolitieke code (vrienden en vijanden), een nationale missie en/of onpersoonlijke krachten (1996: 12-14). Dijkink reconstrueert de verandering van de geopolitieke visie in de context van de geografie en de geschiedenis van de staat. Het is dan ook een verdienste van het boek dat acht verschillende 'verhalen' worden gepresenteerd. Zo doen wij Duitsland, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten (tweemaal want wij reizen ook in de tijd), Argentinië, Australië, Rusland, Servië, Irak en India aan.²⁴ Opvallend in dit boek en overigens in vele studies over betogen, is dat zelden kaarten gebruikt worden als illustraties van de inhoud van 'geopolitical discourses' of 'visions', maar vaker politieke prentjes waarop leiders of vijanden afgebeeld worden. Dit is verrassend als men terugdenkt aan de rol die Lacoste en de zijnen aan kaarten toekennen in geopolitieke vertogen.

Tenslotte wil ik hier een aanverwante studie noemen met een globale invalshoek. In *Mastering Space: Hegemony, territory and international political economy* presenteren John Agnew & Stuart Corbridge (1995) een nieuwe geopolitiek. Centraal in hun herinterpretatie is dat de territoriale staat geen a-historische (of trans-historische) eenheid is, en dat de internationale verhoudingen in de tijd bestudeerd moeten worden. In het eerste deel van het boek presenteren zij een wat simpele periodisering van de globale verhoudingen. Er worden drie wereldordes geponeerd: het Concert van Europa (1815-75), de Britse Geopolitieke orde (1875-1945) en de geopolitieke orde van de *inter-imperial rivalry* (1845-1990). Bij elke wereldorde past een bepaalde *geopolitical discourse*, die zij beschavende geopolitiek, genaturaliseerde geopolitiek, respectievelijk ideologische geopolitiek, noemen. In het tweede deel gaan zij in

op de hedendaagse geopolitieke wanorde, en de vraag naar het Amerikaans verval, waarbij zij ook kijken naar mogelijke concurrenten (Duitsland, Japan, China en de Europese Unie). Hun conclusie illustreert het loslaten van het denken in termen van staten: het gaat slechter met de Amerikaanse territoriale economie, maar de Amerikaanse bedrijven doen het erg goed. Er wordt dan ook over internationale zaken (over staatsgrenzen) en niet meer over internationale betrekkingen tussen staten gesproken. Tenslotte poneren Agnew & Corbridge in het derde deel de elementen van een nieuw geopolitiek betoog dat zou passen bij deze nieuwe wereldorde, een verrassende wending voor een kritische studie!

7. Tot slot

In dit overzicht is een veelzijdig gebruik van de term 'geopolitiek' geschetst. In alle gevallen draait geopolitiek om macht en ruimte, meestal om de staat en zijn territorium, vaak om de machtsverhoudingen tussen staten. Er is een vierdeling geïntroduceerd (tabel 1) om de verschillende benaderingen te presenteren: één artikel kon ik echter nergens plaatsen, het betreft een publicatie van de marxistische theoreticus David Harvey waarin hij de geopolitieke consequenties van kapitaal-accumulatie behandelt (1985).²⁵

Opvallend is de vitaliteit van de geopolitiek in Frankrijk, vooral de neoklassieke en de subversieve geopolitiek en in mindere mate de non-geopolitiek, terwijl in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk vooral de non-geopolitieke en *critical geopolitics* opgang maken. Daarentegen wordt de term geopolitiek in Nederland niet gebruikt.

In de verschillende benaderingen zijn alle kemelementen van de klassieke geopolitiek aan gruzelementen geslagen. Zelfs de staat als territoriale constructie moet het ontgelden: sommigen menen dat grenzen niet veel voorstellen in de globale economie, dat staten ondermijnd worden door de opkomst van supranationale en intranationale bestuurslagen, terwijl anderen de identitaire constructie van de staat belangrijker vinden dan zijn territoriale component. De opvattingen over de huidige geopolitieke (wan)orde lopen ook uiteen. Wel gemeenschappelijk is de groeiende aandacht voor de economische competitie tussen staten. Zo vervangt de geo-economie steeds vaker de geostrategie als de tweelingzus van de geopolitiek.

Noten

1. Dit is overigens nauwelijks het geval in het Nederlands!
2. '...the original aim of geopolitics, as a scientific explanation of the power and security policy of states on the basis of geographical position and/or natural resources...' (Dijkink 1996, 5).
3. 'geopolitics is the study of the strategic value of Earth space in the context of the competing territorial, economic, and political ambitions of states' (Blouet 1994, 285).
4. – geopolitiek: wetenschap van de invloed van de aardrijkskundige gesteldheid op staatkundige vraagstukken (*Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal* 1992).
 - géopolitique: étude des rapports entre les données naturelles (relief, climat, etc.) et la politique des états. - géostratégie: étude de l'influence des données fournies par la géographie sur la stratégie des états (*Larousse illustré* 1988).
 - geopolitics is the study of the effect that the geographical position and feature of a country have of its politics and its relations with other countries (Collins *COBUILD English Language Dictionary* 1987).
5. Dijkink laat de Franse President François Mitterand (1981-95) Napoleon citeren! (Dijkink 1996, 1).
6. of de minder elegante term 'geo-political-economy' (in: Corbridge & Agnew 1991). Ecopolitiek is overigens verwarrend omdat het soms gebruikt wordt als samentrekking van 'ecologie' en 'politiek'.
7. Eerder was het *Hérodote: Stratégies-géographies-idéologies*.
8. 'la géopolitique est une méthode globale d'analyse géographique de situations socio-politiques concrètes envisagées en tant qu'elles sont localisées et des représentations habituelles qui les décrivent (Foucher 1988, 439). Overigens Lacoste voegt er aan toe 'pas habituelles mais contradictoires' (Lacoste 1993, 11).
9. zie boekbespreking elders in dit nummer.
10. Dit is niet het geval in het buitenland, ondanks de bekendheid die Lacoste geniet en de publicatie van een vertaalde bloemlezing uit *Hérodote* (Girof & Kofman 1987).
11. '...la géopolitique est une méthode particulière, qui repère, identifie et analyse les phénomènes conflictuels, les stratégies offensives ou défensives centrées sur la position d'un territoire, sous le triple regard des influences du milieu géographique, pris au sens physique comme humain, des arguments politiques des protagonistes du conflit, et des tendances lourdes et continuité de l'histoire' (Lorot 1995, in: Lorot & Thuail 1997, 42).
12. Het Italiaanse *LiMes* heb ik niet kunnen raadplegen. De eerste twee nummers met als thema 'oorlog in Europa' en 'de wereld volgens het Vaticaan', verschenen in 1993 toen de crisis van de Italiaanse staat haar top bereikte: zij bevatten artikelen over het Italiaans nationaal belang, met name op de Balkan en in Midden-Europa (Raffestin e.a. 1995: 300-303). De crisis sfeer valt ook af te lezen uit een kaart van het 'geopolitieke krachtenveld' waarin Italië zich bevindt. Hierop worden allerlei interne en externe bedreigingen afgebeeld: handelsoorlogen, de immigratie, de islam, de mafia, de Albanese instabiliteit... (zie de reproductie hiervan in Pfetsch 1993, 223).
13. In het eerste nummer treft men bijvoorbeeld bijdragen

aan van de Italiaanse Premier Romano Prodi, de (toenmalige) voorzitter van de Franse Assemblée Philippe Seguin, de (toenmalige) Britse Minister van Buitenlandse Zaken Malcolm Rifkind, en de voorzitter van de Duitse Bundesbank Hans Tietmeyer.

14. Doordat academici en andere opiniemakers zoals journalisten en publicisten vaak ook ministers en presidenten adviseren is het onderscheid voornamelijk analytisch. Toch is dit een belangrijk onderscheid.

15. 'geography enlisted as an aid to statecraft and strategy' (Mackinder, geciteerd in Short 1993, 18).

16. 'geopolitics: The study of the geographical distribution of power among states across the world, especially the rivalry between the major powers' (Taylor 1993, 330).

17. 'geopolitics: The study of the geography of relations between wielders of power be they rulers of national or of transnational bodies' (O'Sullivan 1986).

18. zie ook de ondertitel van O'Loughlin & Heske 1991.

19. zie boekbespreking elders in dit nummer.

20. bijvoorbeeld de titel *Geopolitics and Geoculture* voor een bundeling van eerder verschenen artikelen van Immanuel Wallerstein (1991); of de toevoeging van 'geopolitics' in de Engelse titel van vertaalde werken bijvoorbeeld het uitnodigend *Blue Geopolitics* over de VN (Fisas 1995; voor andere gevallen: Serbin 1990 en Chorbajian e.a. 1994).

21. De oudste vermelding van de term die ik kon vinden was de titel van het proefschrift van Ó Tuathail (1989) *Critical geopolitics: the social construction of state and place in the practice of statecraft* (Syracuse University, New York).

22. Gerald Toal is de Engelse transcriptie van deze Ierse naam.

23. Mahan, en Spykman, maar ook Ratzel, Kjellén en Haushofer worden gepresenteerd onder het kopje 'other productions of global space' (Ó Tuathail 1996, 35-53).

24. De keuze van deze landen wordt niet uitgelegd. Lofwaardig is de poging het eurocentrisme te doorbreken, alleen het Afrikaanse continent is niet vertegenwoordigd. Het is echter jammer dat alle gekozen landen regionale grootmachten zijn. Men vraagt zich af of de koppeling nationale identiteit en geopolitieke visies er anders uitziet bij kleinere staten zoals Nederland. Of impliceert Dijkink dat kleine staten geen 'geopolitieke visies' hebben maar wellicht alleen geopolitieke 'visioenen' zouden kunnen hebben, bij gebrek aan macht in internationale betrekkingen? (zie zijn bijdrage aan dit nummer).

25. Het artikel heeft overigens weinig weerklank gekregen, het wordt zelden geciteerd, ook door David Harvey zelf.

Literatuur

Tijdschriften

- Géopolitique, revue de l'institut international de géopolitique* (1982-)
Hérodote: revue de géographie et de géopolitique (1976-)
LiMes: rivista italiana di geopolitica (1993-)
LiMes: revue française de géopolitique (1996-)
Political Geography (voorheen: *Political Geography Quarterly*) (1982-)
Revue française de géoéconomie (1997-)

Overig

- Agnew, J., ed., 1997, *Political Geography, a reader*. London: Arnold.
- Agnew, J. & S. Stuart Corbridge, 1989, 'The new geopolitics: the dynamics of geopolitical disorder'. In: R.J. Johnston & P. Taylor, eds., *A world in crisis: geographical perspectives*, Oxford: Basil Blackwell, 266-288.
- Agnew, J. & S. Stuart Corbridge, 1995, *Mastering space: hegemony, territory and international political economy*. London: Routledge.
- Anderson, E.W., 1993, *An atlas of world political flashpoints: a sourcebook of geopolitical crisis*. New York: Facts on File.
- Badie, B., 1995, *La fin des territoires, Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect*. Paris: Fayard.
- Bassin, M., 1987, 'Race contra space: The conflict between German 'Geopolitik' and National Socialism'. *Political Geography Quarterly*, 6:115-134.
- Bassin, M., 1996, 'Nature, geopolitics and Marxism: ecological contestations in Weimar Germany'. *Transactions*, 21:315-341.
- Besnault, A., 1992, *Géostratégie de l'arctique*. Paris: Economica/Fondation pour les études de Défense nationale.
- Blouet, B.W., 1994, 'Geopolitics Revisited'. *Journal of Geography*, 92-93:285-287.
- Boniface, P., (sous la direction de), 1993, *Atlas des relations internationales*. Paris: Dunod.
- Boniface, P., 1996, *La volonté d'impuissance, La fin des ambitions internationales et stratégiques?* Paris: Seuil.
- Borko, Y., 1997, 'Possible scenarios for geopolitical shifts in Russian-European relations'. In: Ole Tunander e.a., eds., *Geopolitics in post-wall Europe*, London: Sage, 196-213.
- Botiveau, B. & J. Cesari, 1997, *Géopolitique des islams*. Paris: Economica.
- Boustani, R. & P. Fargues, 1990, *Atlas du monde Arabe: géopolitique et société*. Paris: Bordas. (vertaald als *The atlas of the Arab world: geopolitics and society*, New York: Facts on File, 1990).
- Brown, N., 1992, *The strategic revolution, thoughts for the twenty-first Century*. London: Brassey's.
- Brown, N., 1994, *Climate change: a threat to peace*. London: Research Institute for the Study of Conflict and Terrorism.
- Brunn, S. & K. Mingst, 1985, 'Geopolitics'. In: M. Pacione, ed., *Progress in Political Geography*, London: Croom Helm, 41-47.
- Campbell, D., 1992, *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity*. Manchester: Manchester University Press.
- Campbell, D., 1994, *Politics without principle: Sovereignty, ethics and narratives of the Gulf War*. Boulder: Lynne Rienner.
- Carter, F. W., ed., 1996, *Central Europe after the fall of the Iron Curtain: geopolitical perspectives, spatial patterns and trends*. Frankfurt am Main: Lang.
- Carter, F. W. & H.T. Norris, eds., 1996, *The changing shape of the Balkans*. London: UCL Press.
- Chaliand, G., 1990, *Anthologie mondiale de la stratégie: des origines au nucléaire*. Paris: Robert Laffont.
- Chaliand, G., 1993, *Atlas stratégique*. Paris: Fayard.
- Chaliand, G. & M. Jan, 1993, *Atlas nucléaire civil et militaire: des origines à la prolifération*. Paris: Payot.
- Chaliand, G. & J.P. Rageau, 1983, *Atlas stratégique: géopolitique des rapports de forces dans le monde*. Paris: Fayard. (nouvelle édition en 1991).
- Chaliand, G. & J.P. Rageau, 1985, *Strategic atlas of world geopolitics*. Harmondsworth: Penguin. (third edition in 1992).
- Charlesworth, A., 1994, 'Contested places of memory: the case of Auschwitz'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12,5:579-594.
- Chorbajian, L., P. Donabedian, C. Mutafian, 1994, *The Caucasian knot: the history & geopolitics of Nagorno-Karabagh*. London: Zed Books (bewerkte vertaling van: *Ars-akh: Histoire du Karabagh*, Paris: Sevig Press).
- Clarke, D.B., M.A. Doel & F. Mc Donough, 1996, 'Holocaust topologies: singularity, politics, space'. *Political Geography*, 15, 6/7:457-489.
- Claval, P., 1994, *Géopolitique et géostratégie. La pensée politique, l'espace et le territoire au XXe siècle*. Paris: Nathan.
- Cohen, Elie, 1996, *La tentation hexagonale, la souveraineté à l'épreuve de la mondialisation*. Paris: Fayard.
- Cohen, Saul B., 1991, 'Global geopolitical change in the post-cold war era'. *Annals of the Association of American Geographers*, 81, 4:551-580.
- Corbridge, S. & J. Agnew, 1991, 'The U.S. trade and federal deficits in global perspective: an essay in geo-political economy'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 9, 1:71-90.
- Cordonnier, I., 1995, *La France dans le Pacifique Sud: Approche géostratégique*. Paris: Publisud.
- Coutau-Bégarie, H., 1985a, *La puissance maritime*. Paris: Fayard.
- Coutau-Bégarie, H., 1985b, *Géostratégie de l'Atlantique Sud*. Paris: PUF Que sais-je?
- Coutau-Bégarie, H., 1987, *Géostratégie du Pacifique*. Paris: IFRI.
- Coutau-Bégarie, H., 1993, *Géostratégie de l'océan Indien*. Paris: Economica/Fondation pour les études de défense nationale.
- Coutau-Bégarie, H., (sous la direction de), 1995, *La lutte maritime pour l'empire de la mer: histoire et géostratégie*. Paris: Economica.
- Crampton, A. & G. Ó Tuathail, 1996, 'Intellectuals, institutions and ideology: the case of Robert Strausz-Hupé and "American geopolitics"'. *Political Geography*, 15, 6/7:533-555.
- Dalby, S., 1988, 'Geopolitical discourse: The Soviet Union as other'. *Alternatives*, 13:415-442.
- Dalby, S., 1990a, *Creating the Second Cold War, the discourses of politics*. London: Pinter / New York: Guilford.
- Dalby, S., 1990b, 'American security discourse, the persistence of geopolitics'. *Political Geography Quarterly*, 9:171-188.

- Dalby, S., 1991, 'Critical geopolitics: discourse, difference and dissent'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 9:261-283.
- Dalby, S., 1993, 'The Kiwi disease: geopolitical discourse in Aotearoa/New Zealand'. *Political Geography*, 12:437-456.
- Dalby, S., 1994, 'Gender and critical geopolitics: reading security discourse in the new world disorder'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, 5:595-612.
- Dalby, S., 1996a, 'Reading Rio, writing the world: the *New York Times* and the "Earth Summit"'. *Political Geography*, 15, 6/7:593-613.
- Dalby, S., 1996b, 'Writing critical geopolitics: Campbell, Ó Tuathail, Reynolds and dissident skepticism'. *Political Geography*, 15, 6/7:655-660.
- Dalby, S. & G. Ó Tuathail, 1996, 'Editorial introduction: The critical geopolitics constellation: problematizing fusions of geographical knowledge and power'. *Political Geography*, 15, 6/7:451-456.
- Demko, G.J. & W.B. Wood, eds., 1994, *Reordering the world: Geopolitical Perspectives on the 21st century*. Boulder: Westview Press.
- Dijkink, G., 1996, *National identity and geopolitical visions: maps of pride and pain*. London: Routledge.
- Dodds, K.J., 1993a, 'Geopolitics, cartography and the state in South-America'. *Political Geography*, 12:361-381.
- Dodds, K.J., 1993b, 'War stories: British elite narratives of the 1982 Falklands/Malvinas War'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 11:619-640.
- Dodds, K.J., 1994a, 'Geopolitics and foreign policy: recent developments in anglo-american political geography and international relations'. *Progress in Human Geography*, 18, 2:186-208.
- Dodds, K.J., 1994b, 'Geopolitics in the Foreign Office: British representations of Argentina 1945-1961'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19:273-290.
- Dodds, K.J., 1994c, 'Creating a strategic crisis out of a communist drama? Argentine and South African geo-graphs of the South Atlantic'. *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 56:33-54.
- Dodds, K.J., 1996, 'The 1982 Falklands War and a critical geopolitical eye: Steve Bell and the If... cartoons'. *Political Geography*, 15, 6/7: 571-592.
- Dodds, K.J., J.D. Sidaway, 1994, 'Locating critical geopolitics'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, 5:525-546.
- Dolfuss, O., 1994, *L'espace monde*. Paris: Economica.
- Dolfuss, O., 1995, *La nouvelle carte du monde*. Paris: PUF Que-sais-je?
- Durand, M.F., J. Lévy & D. Retailié, 1992, *Le monde: espaces et systèmes*. Paris: Presses de la Fondation nationale des Sciences Politiques / Dalloz.
- Durand, O. & J.C. Ruano-Borbalan, 1994, 'La géopolitique, fille de la démocratie'. *Sciences Humaines*, 36:34-36.
- Editorial Board, 1982, 'Editorial Essay: Political Geography - Research Agendas for the Nineteen Eighties'. *Political Geography Quarterly*, 1:1-17.
- Faringdon, H., 1989, *Strategic geography: NATO, the Warsaw Pact, and the superpowers*. London: Routledge.
- Fisas, V., 1995, *Blue geopolitics: The United Nations reform and the future of the blue helmet*. London: Pluto Press (vertaling van *Desafío de Naciones Unidas ante el mundo en crisis*, Barcelona: Icaria, 1994).
- Foucher, M., 1988, *Fronts et frontières: un tour du monde géopolitique*. Paris: Fayard.
- Foucher, M., 1991, *Fronts et frontières: un tour du monde géopolitique, Nouvelle édition entièrement refondue*. Paris: Fayard.
- Foucher, M., (sous la direction de), 1993, *Fragments d'Europe: Atlas de l'Europe médiane et orientale*. Paris: Fayard.
- Foucher, M., (sous la direction de), 1996, *Les défis de sécurité en Europe médiane*. Paris: La Découverte.
- Foucher, M., 1997, 'La fin de la géopolitique? Réflexions géographiques sur la grammaire des puissances'. *Politique étrangère*, 62, 1:19-31.
- Freedman, L., 1985, *Atlas of global strategy*. London: Macmillan.
- Fukushima, Y., 1997, 'Japanese geopolitics and its background: what is the real legacy of the past?'. *Political Geography*, 16, 5:407-421.
- Fuller, G.E. & I.O. Lesser, 1995, *A sense of siege: The geopolitics of Islam and the West*. Boulder: Westview Press.
- Gallois, P., 1990, *Géopolitique, les voies de la puissance*. Paris: Plon.
- Gèze, F., Y. Lacoste & A.G.A. Valladaõ, (sous la direction de), (1983-), *L'état du monde: annuaire économique et géopolitique mondial*. Paris: La Découverte (verschijnt jaarlijks).
- Girardet, R., 1989, *Problèmes stratégiques et militaires contemporains*. Paris: Dalloz.
- Giroit, P. & E. Kofman, eds., 1987, *International geopolitical analysis: A selection from Hérodote*. London: Croom Helm.
- Glassner, M.I., ed., 1996, 'Political geography and the United Nations'. *Political Geography*, 15, 3/4 (special issue: United Nations).
- Gray, C.S., 1988, *The geopolitics of superpower*. Lexington, NY: University Press of Kentucky.
- Grisai, O. & V. Kolossov, 1993, 'Die Renaissance geopolitischen Denkens in Rußland. Neue Ansätze und Forschungsfelder'. *Geographische Zeitschrift*, 81, 4:256-265.
- Gurdon, C., ed., 1994, *The Horn of Africa*. London: UCL Press.
- Hall, D. & D. Danta, eds., 1996, *Reconstructing the Balkans, A geography if the New Southeast Europe*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Hartman, J. & I. Vogeler, 1993, 'Where in the world is the US Secretary of State'. *Journal of Geography*, 92, 1:2-12.
- Harvey, D., 1985, 'Geopolitics of capitalism'. In: Derek Gregory & J. Urry, eds., *Social relations and spatial structures*. London: Macmillan, 128-163.
- Hauner, M., 1992, *What is Asia to us? Russia's Asian Heartland yesterday and today*. London/New York (first published in 1990 by Unwin Hyman).
- Hepple, L.W., 1986, 'The revival of geopolitics'. *Political Ge-*

- ography Quarterly, supplement to vol. 5, no. 4 (October 1986), s21-s36.
- Herb, G.H., 1989, 'Persuasive cartography in Geopolitik and national socialism'. *Political Geography Quarterly*, 8, 3:289-304.
- Herbert, S., 1996, 'The geopolitics of the police: Foucault, disciplinary power and the tactics of the Los Angeles Police Department'. *Political Geography*, 15,1:47-57.
- Holdar, S., 1992, 'The ideal state and the power of geography. The life-work of Rudolf Kjellén'. *Political Geography*, 11, 3:307-323.
- Holdar, S., 1994, *Geopolitik - Origins*. In: John O'Loughlin, ed., *Dictionary of Geopolitics*, Westport Conn.: Greenwood Press, 93-95.
- Huntington, S.P., 1993, 'The Clash of Civilizations?'. *Foreign Affairs*, 73, 3:23-49.
- Huntington, S.P., 1996, *The clash of civilizations and the re-making of world order*. New York: Simon & Schuster.
- Johnston, R.J., P.J. Taylor & M.J. Watts, eds., 1995, *Geographies of global change: remapping the world in the late twentieth century*. Oxford: Basil Blackwell.
- Kearns, G., 1993, 'Prologue: *Fin de siècle* geopolitics: MacKinder, Hobson and theories of global closure'. In: P. Taylor, ed., *Political geography of the twentieth century, a global analysis*, London: Belhaven Press, 9-30.
- Kennedy, P., 1987, *The rise and fall of the great powers*. New York: Random House.
- Kidron, M. & R. Segal, 1981, *The state of the world atlas*. London: Pan Books; vertaald als: *Atlas encyclopédique du monde*, Paris: Calmann-Lévy (1981) en *De toestand van de wereld*, Amsterdam: Bert Bakker (1981).
- Kidron, M. & R. Segal, 1984, *The new state of the world atlas*. Second edition, London: Pan Books.
- Kidron, M. & D. Smith, 1983, *The war atlas: armed conflict, armed peace*. London: Pan Books; vertaald als: *Atlas van oorlog en vrede*, Groningen: Wolters Noordhoff (1983).
- King, R., 1996, 'The geopolitics of international migration in Europe: an introduction'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21, 1: 62-63.
- Kliot, N. & S. Waterman, eds., 1991, *The political geography of conflict and peace*. London: Belhaven Press, 37-59.
- Knights, M., 1996, 'Bangladeshi immigrants in Italy: from geopolitics to micropolitics'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21:1, 105-123.
- Kolossov, V., 1996, 'Geopolitical scenarios for Eastern and Central Europe in a Post-bipolar world'. In: F.W. Carter, ed., *Central Europe after the fall of the Iron Curtain*, Frankfurt am Main: Lang, 63-72.
- Korinman, M., 1990, *Quand l'Allemagne pensait le monde; Grandeur et décadence d'une géopolitique*. Paris: Fayard.
- Korinman, M., 1991, *Continents perdus: les précurseurs de la géopolitique allemande*. Paris: Economica.
- Korinman, M. & L. Caracciolo, eds., 1995a, *Fractures de l'Occident. Elements de géopolitique*. Paris: La Découverte.
- Korinman, M. & L. Caracciolo, eds., 1995b, *A quoi sert l'Italie?* Paris: La Découverte.
- Koutouzis, M., (sous la direction de), 1996, *Atlas mondial des drogues*. Paris: Presses universitaires de France.
- Labrousse, A. & M. Koutouzis, 1996, *Géopolitique et géo-stratégies des drogues*. Paris: Economica.
- Lacoste, Y., 1976, *La géographie ça sert d'abord à faire la guerre*. Paris: Maspéro.
- Lacoste, Y., (sous la direction de), 1986, *Géopolitiques des régions françaises*. Paris: Fayard. 3 delen.
- Lacoste, Y., (sous la direction de), 1993, *Dictionnaire de géopolitique*. Paris: Flammarion.
- Lacoste, Y., (sous la direction de), 1996, *Dictionnaire de géopolitique des états*. Paris: Flammarion.
- Laïdi, Z., ed., 1992, *L'ordre mondial relâché, sens et puissance après la guerre froide*. Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques / Berg.
- LeDonne, J., 1997, *The Russian empire and the world, 1700-1917: the geopolitics of expansion and containment*. New York: Oxford University Press.
- Liu, X. & G. Norcliffe, 1996, 'Closed windows, open doors: geopolitics and post-1949 mainland Chinese immigration to Canada'. *The Canadian Geographer*, 40, 4:306-319.
- Lorot, P., 1995, *Histoire de la géopolitique*. Paris: Economica.
- Lorot Pascal, 1997, 'De la géopolitique à la géoéconomie', *Revue française de géoéconomie*, 1:23-35.
- Lorot, P. & F. Thuàl, 1997, *La géopolitique*. Paris: Montchrestien.
- Loyer, B., 1997, *Géopolitique du Pays Basque, Nations et nationalismes en Espagne*. Paris: L'Harmattan.
- Luke, T.W., 1994, 'Placing power / sitting space: the politics of global and local in the New World Order'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, 5:613-628.
- Luke, T.W., 1996, 'Governmentality and contragovernmentality: rethinking sovereignty and territoriality after the Cold War'. *Political Geography*, 15, 6/7:491-507.
- Luttwak, E.N., 1983, *The grand strategy of the Soviet Union*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Luttwak, E.N., 1986, *On the meaning of victory: Essays on strategy*. New York: Simon & Schuster.
- Luttwak, E.N., 1987, *Strategy: The logic of war and peace*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Luttwak, E. N., 1990, 'From geopolitics to geo-economics, Logic of conflict, grammar of commerce'. *The National Interest*, 20:17-24.
- Luttwak, E.N., 1993, *The endangered American dream: how to stop the United States from becoming a Third World country and how to win the geo-economic struggle for industrial supremacy*. New York: Simon & Schuster.
- Luttwak, E. and S. Koehl, 1991, *The dictionary of modern war*. New York: Harper Collins. (Oorspronkelijke uitgave: Edward Luttwak, 1971, *A dictionary of modern war*, New York: Harper & Row / London: Allen Lane).
- McLachlan, K., ed., 1994, *The boundaries of modern Iran*. London: UCL Press.
- MacLaughlin, J., 1993, 'Defending the frontiers: The political geography of race and racism in the European Community'. In: C.H. Williams, ed., *The political geography of the new world order*, London: Belhaven Press, 20-45.

- Marenches, A. de, (sous la direction de), 1988, *Atlas géopolitique*. Paris: Stock.
- Modelski, G. & W. R. Thompson, 1988, *Seapower in global politics, 1494-1993*. Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press.
- Momtaz, D., 1996, 'The United Nations and the protection of the environment: from Stockholm to Rio de Janeiro'. *Political Geography*, 15, 3/4:261-272.
- Moreau Defarges, P., 1994, *Introduction à la géopolitique*. Paris: Editions du Seuil.
- Muir, R., 1997, *Political Geography, a new introduction*, Basingstoke, Hampshire, London: Macmillan.
- Myers, G., T. Klak & T. Koehl, 1996, 'The inscription of difference: news coverage of the conflicts in Rwanda and Bosnia'. *Political Geography*, 15, 1:21-46.
- Nierop, T., 1994, *The global system and the region; International politics since 1945*. London: Belhaven Press.
- Nijman, J., 1992, 'The limits of superpower, the United States and the Soviet Union since World War 2'. *Annals of the Association of American Geographers*, 82:681-695.
- Nijman, J., 1993, *The geopolitics of power and conflict: superpowers in the international system, 1945-1992*. London: Belhaven Press / New York: Halsted Press.
- O'Loughlin, J., 1992, 'Ten scenarios for the new world order'. *Professional Geographer*, 44:22-28.
- O'Loughlin, J., 1993, 'Fact or fiction? The evidence for the thesis of US relative decline, 1966-1991'. In: C.H. Williams, ed., *The political geography of the new world order*, London: Belhaven Press, 148-180.
- O'Loughlin, J., ed., 1994, *Dictionary of geopolitics*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- O'Loughlin, J. & H. Heske, 1991, 'From "Geopolitik" to "géopolitique": Converting a discipline for war to a discipline for peace'. In: Nurit Kliot & Stanley Waterman, eds., *The political geography of conflict and peace*, London: Belhaven Press, 37-59.
- O'Loughlin, J. & H. v.d. Wusten, 1990, 'The political geography of panregions'. *Geographical Review*, 80, 1:1-20.
- O'Loughlin, J. & H. v.d. Wusten, eds., 1993a, *The new political geography of Eastern Europe*. London: Belhaven Press / New York: Halsted Press.
- O'Loughlin, J. & H. v.d. Wusten, 1993b, 'Political geography of war and peace'. In: P.J. Taylor, ed., *Political geography of the twentieth century, a global analysis*, London: Belhaven Press / New York: Halsted Press. 63-113.
- O'Sullivan, P., 1986, *Geopolitics*. New York: St Martin's Press.
- Ó Tuathail, G., 1992, 'Pearl Harbour without bombs': a critical geopolitics of the US-Japan FSX debate'. *Environment and Planning A*, 24:975-994.
- Ó Tuathail, G., 1993a, 'Japan as threat: geo-economic discourses on the USA-Japan relationship in US civil society, 1987-1991'. In: C.H. Williams, ed., *The political geography of the new world order*, London: Belhaven Press, 181-209.
- Ó Tuathail, G., 1993b, 'The effacement of place? US foreign policy and the spatiality of the Gulf crisis'. *Antipode*, 25, 1:4-31.
- Ó Tuathail, G., 1994a, 'Critical geopolitics and development theory: intensifying the dialogue'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19:228-233.
- Ó Tuathail, G., 1994b, 'Problematising geopolitics: survey, statemanship and strategy'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19:269-272.
- Ó Tuathail, G., 1994c, '(Dis)placing geopolitics: writing on the maps of global politics'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, 5:525-546.
- Ó Tuathail, G., 1994d, 'The critical reading/writing of geopolitics: Re-reading/writing Wittfogel, Bowman and Lacoste'. *Progress in Human Geography*, 18, 3:313-332.
- Ó Tuathail, G., 1996a, *Critical geopolitics: the politics of writing global space*. London: Routledge.
- Ó Tuathail, G., 1996b, 'Review essay: Dissident IR and the identity politics narrative: a sympathetically skeptical perspective'. *Political Geography*, 15, 6/7:647-653.
- Ó Tuathail, G., 1996c, 'The patterned mess of history and the writing of critical geopolitics: a reply to Dalby'. *Political Geography*, 15, 6/7:661-665.
- Ó Tuathail, G. & J. Agnew, 1992, 'Geopolitics and discourse, Practical geopolitical reasoning in American foreign policy'. *Political Geography*, 11, 2:190-204.
- Ó Tuathail, G. & S. Dalby, 1994, 'Critical geopolitics: unfolding spaces for thought in geography and global politics'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, 5:513-514.
- Ó Tuathail, G., S. Dalby & P. Routledge, eds., 1998, *The geopolitics reader*. London/New York: Routledge.
- Ossenbrügge, J., 1989, 'Territorial ideologies in West-Germany 1945-1985: Between geopolitics and regionalist attitudes'. *Political Geography Quarterly*, 8, 4:387-399.
- Paasi, A., 1990, 'The rise and fall of Finnish geopolitics'. *Political Geography Quarterly*, 9, 1:53-65.
- Paasi, A., 1995, *Territories, boundaries, and consciousness: The changing geographies of the Finnish-Russian border*. Chichester: John Wiley.
- Parker, G., 1985, *Western geopolitical thought in the twentieth century*. London: Croom Helm.
- Parker, G., 1988, *The geopolitics of domination*. London: Routledge.
- Parker, G., 1991, 'The geopolitics of dominance and international cooperation'. In: N. Kliot & S. Waterman, eds., *The political geography of conflict and peace*, London: Belhaven Press, 60-66.
- Pepper, D. & A. Jenkins, eds., 1985, *The geography of peace and war*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pfetsch, F.R., 1993, 'Sicherheit als Begriff der internationalen politik'. *Geographische Zeitschrift*, 81, 4:210-226.
- Popke, E.J., 1994, 'Recasting geopolitics: the discursive scripting of the International Monetary Fund'. *Political Geography*, 13, 3:255-269.
- Poulsen, T.M., 1995, *Nations and states: a geographic background to world affairs*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Prescott, V., 1996, 'Contribution of the United Nations to solving boundary and territorial disputes, 1945-1995'. *Political Geography*, 15, 3/4:287-318.

- Raffestin, C., D. Lopreno & Y. Pasteur, 1995, *Géopolitique et histoire*. Lausanne: Payot.
- Robinson, J., 1997, 'The geopolitics of South-African cities: state, citizens, territory'. *Political Geography*, 16, 5:365-388.
- Rosenberg, J., 1994, *The empire of civil society, a critique of the realist theory of international relations*. London: Verso.
- Rosenne, S., 1996, 'Geography in international maritime boundary-making'. *Political Geography*, 15, 3/4:319-334.
- Routledge, P., 1994, 'Backstreets, barricades, and blackouts: urban terrains of resistance in Nepal'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, 5:559-579.
- Routledge, P., 1996, 'Critical geopolitics and terrains of resistance'. *Political Geography*, 15, 6/7:509-531.
- Routledge, P., 1997, 'A spatiality of resistance, Theory and practice in Nepal's Revolution of 1990'. In: S. Pile & M. Keith, eds., *Geographies of resistance*, London: Routledge, 68-86.
- Rusi, A., 1991, *After Cold War: Europe's new political architecture*. Basingstoke: Macmillan.
- Rusi, A., 1997, *A dangerous peace: the geopolitical transition from bipolarity to new rivalry*. Boulder: Westview.
- Sandner, Gerhard, 1989, 'Introduction to Special Issue on Historical Studies of German Political Geography'. *Political Geography Quarterly*, 8, 4:311-314.
- Sandner, G., 1993, 'Renaissance des geopolitischen Denkens in der Geographie? Versuchungen, herausforderungen, perspektiven'. *Geographische Zeitschrift*, 81, 4:248-252.
- Sandner, G. & K.A. Boesler, 1993, 'Neue raumstrukturen globaler Politik, Herausforderungen für die Politische Geographie'. *Geographische Zeitschrift*, 81, 4:197-198.
- Schofield, R., ed., 1994, *Territorial foundations of the Gulf States*. London: UCL Press.
- Seager, J., C. Reed & P. Scott, 1995, *The new state of the earth atlas: a concise survey of the environment through full color international maps*. New York: Simon & Schuster (oorspronkelijk: 1990).
- Segal, G., 1986, 'Nuclear strategy: the geography of stability'. *Political Geography Quarterly*, supplement to vol. 5, no. 4 (October 1986), s37-s47.
- Serbin, A., 1990, *Caribbean geopolitics: toward security through peace?*. Boulder: Lynne Rienner Publishers (vertaling van: *El Caribe, zona de paz?*).
- Sharp, J. P., 1993, 'Publishing American identity: popular geopolitics, myth and the Reader's Digest'. *Political Geography*, 12, 6:491-503.
- Sharp, J. P., 1996, 'Hegemony, popular culture and geopolitics: the Reader's Digest and the construction of danger'. *Political Geography*, 15, 6/7:557-570.
- Sidaway, J.D., 1994, 'Geopolitics, geography and "terrorism" in the middle-east'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, 3:357-372.
- Simon, D., 1996, 'Strategic territory and territorial strategy: the geopolitics of Walvis Bay's reintegration into Namibia'. *Political Geography*, 15, 2:193-200.
- Sironneau, J., 1996, *L'eau, nouvel enjeu stratégique mondial*. Paris: Economica.
- Slater, D., 1993, 'The geopolitical imagination and the enframing of development theory'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 18:419-437.
- Slater, D., 1993, 'Reimagining the geopolitics of development: continuing the dialogue'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19:233-239.
- Slater, D., 1997, 'Spatial politics / Social movements, Questions of (b)orders and resistance in global times'. In: S. Pile & M. Keith, eds., *Geographies of resistance*, London: Routledge, 258-276.
- Sloan, G.R., 1988, *Geopolitics and the United States strategic policy, 1890-1987*. New York: St Martin's Press.
- Smith, G., 1993, 'Ends, geopolitics and transitions'. In: R.J. Johnston, ed., *The challenge for geography: a changing world, a changing discipline*, Oxford: Basil Blackwell, 76-99.
- Sparke, M., 1996, 'Negotiating national action: free trade, constitutional debate and the gendered geopolitics of Canada'. *Political Geography*, 15, 6/7:615-639.
- Starr, H. & R.M. Siverson, 1990, 'Alliances and geopolitics'. *Political Geography Quarterly*, 9, 3:232-248.
- Taylor, P.J., 1990, *Britain and the Cold War, 1945 as geopolitical transition*. London: Pinter / New York: Guilford.
- Taylor, P.J., 1993, 'Geopolitical world orders'. In: P.J. Taylor, ed., *Political geography of the twentieth century: a global analysis*, London: Belhaven Press, 31-61.
- Thual, F., 1996a, *Méthodes de la géopolitique*. Paris: Ellipses.
- Thual, F., 1996b, *Géopolitique de l'Amérique latine*. Paris: Economica.
- Touscoz, J., 1988, *Atlas géostratégique: crises, tensions et convergences*. Paris: Larousse.
- Tunander, O., P. Baev, V.I. Einagel, eds., 1997, *Geopolitics in Post-wall Europe: Security, Territory and Identity*. London: Sage.
- Vallaud, P., ed., 1989, *Atlas géostratégique*. Paris: Hachette Jeunesse.
- Veltz, P., 1996, *Mondialisation, villes et territoires, l'économie d'archipel*. Paris: PUF.
- Vigarie, A., 1995, *La mer et la géostratégie des nations*. Paris: Economica.
- Vogeler, I., 1995, 'Cold War geopolitics: Embassy locations'. *Journal of Geography*, 94, 1:323-329.
- Wallerstein, I., 1991, *Geopolitics and geoculture: essays on the changing world-system*. Cambridge: Cambridge University Press / Paris: Editions de la Maison des sciences de l'homme.
- Warf, B., 1997, 'The geopolitics/geoeconomics of military base closures in the USA'. *Political Geography*, 16, 7:541-563.
- Watson, A., 1992, *The evolution of international society: a comparative historical analysis*. London: Routledge.
- Weber, C., 1994, 'Shoring up a sea of signs: how the Caribbean Basin Initiative framed the US invasion of Grenada'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, 5:547-548.
- Williams, C.H., ed., 1993, *The political geography of the new world order*. London: Belhaven Press.

- Williams, C.H. & S.W. Williams, 1993, 'Issues of peace and security in contemporary Europe'. In: C.H. Williams, ed., *The political geography of the new world order*, London: Belhaven Press, 100-131.
- Wood, W.B. & L.G. Potts, 1996, 'The UN and migration: falling behind'. *Political Geography*, 15, 3/4:251-260.
- Wright, J.F.R., S/ Goldenberg & R. Schofield, eds., 1996, *Transcaucasian boundaries*. London: UCL Press.
- Wusten, H. van der & T. Nierop, 1990, 'Functions, roles, and form in international politics'. *Political Geography Quarterly*, 9, 3:213-231.
- Wusten, H. van der, 1993, 'Politisch-geographische Herausforderungen in der gegenwärtigen Phase des geopolitischen Übergangs'. *Geographische Zeitschrift* 81, 4:237-247.
- Wusten, H. van der, 1996, 'Political geography at the global scale; The world stage, regional arenas, the search for a play'. In: R. Dikshit, ed., *Hundred years of progress in political geography*, New Delhi/London: Sage.
- Zoppo, C.E. & C. Zorgbibe, eds., 1985, *On Geopolitics: classical and nuclear*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.